Ulanowska, Agata

Siedziby władców czy miejsca kultu? : budownictwo sakralne w Grecji lądowej w okresie wczesnej epoki żelaza

Światowit 41/Fasc.A, 167-184

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Agata Ulanowska

SIEDZIBY WŁADCÓW CZY MIEJSCA KULTU? BUDOWNICTWO SAKRALNE W GRECJI LĄDOWEJ W OKRESIE WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA*

Fenomen klasycznej świątyni greckiej z jej kanonicznym planem tradycyjnie wywodzi swój rodowód z budownictwa sakralnego z okresu Wieków Ciemnych[1]. Architektoniczne wyodrębnienie obszaru świętego i powstanie wolnostojącej świątyni, poświęconej kultowi określonego bóstwa, nastąpiło około roku 800 p.n.e. Znak zapytania w tytule artykułu odzwierciedla trudności, jakie nasuwa interpretacja niektórych pozostałości archeologicznych z okresu wczesnej epoki żelaza w

---

* Skróty użyte w artykule:

Aegaeum – Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège

ALZINGER, *Aigeira* - W. ALZINGER, *Aigeira-Hyperesia. Zur Entwicklung eines Heiligtums von mykenischer bis in klassische Zeit* in: *XXIIth International Congress of Classical Archaeology, Athens 4-10 Sept., Summaries*, Athens 1983, p. 41

ARG - A. MAZARAKIS-AINIAN, *Contribution à l'étude de l'architecture religieuse grecque des âges obscurs*, AntCl 54, 1985, p. 5-84

ArchHom – Archeologia Homerica

CAH – Cambridge Ancient History

COLDSTREAM, *Hero-cults* - N. COLDSTREAM, *Hero-Cults in the Age of Homer*, JHS 96, 1976, p. 8-17

DRERUP, *Baukunst* - H. DRERUP, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit* [ArchHom II], Göttingen 1969

DRERUP, *Thermos* - H. DRERUP, *Zu Thermos B* [Marburger Winckelmannprogramm], Marburg 1963

GIA - K. FAGERSTRÖM, *Greek Iron Age Architecture. Developments through Changing Times* [SIMA 81], Göteborg 1988

EGCP - *Early Greek Cult Practice*, R. HÄGG, N. MARINATOS, G. NORDQUIST *eds.*, Stockholm 1988

EGT - A. MAZARAKIS-AINIAN, *Early Greek Temples. Their Origin and Function* in: *EGCP*. p. 105-119

MALLWITZ, *Architektur* - A. MALLWITZ, *Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert*, AA 1981, p. 621-642

Nichoria III - W.A. MACDONALD, W.D.E. COULSON, J. ROSSER *eds.*, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, vol. III, *Dark Age Occupation*, Minneapolis 1983

SIMA - Studies in Mediterranean Archaeology, P. Åström *ed.*

SNODGRASS, *Dark Age* - A. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh 1971

Tiryns I - A. FRICKENHAUS, *Die Hera von Tiryns. Die Ergebnisse der Augsgrabungen des Instituts*, vol. I, Athen 1912

Tiryns III - K. MÜLLER, *Tiryns. Die Architektur der Häuser und der Palastes. Die Ergebnisse der Augsgrabungen des Instituts*, vol. III, Augsburg 1930

TRAVLOS, Η Αθηνα - J. TRAVLOS, Η Αθηνα και η Ελευσινα στον 8–ο και 7–ο π. Χ αιωνα, ASAtene 61, 1983, p. 333-336

[1] DRERUP, *Baukunst, passim*; N. COLDSTREAM, *Greek Temples: Why and Where?* in: *Greek Religion and Society*, P.E. EASTERLING, J.V. MUIR *eds.*, Cambridge 1985, p. 67-97; *ARG* p. 5-84; W. BURKERT, *The Meaning and Function of the Temple in Classical Greece*, in: *Temple in Society*, M.V. FOX *ed.*, Eisenbrauns, Winona Lake 1988, p. 27-47.

Grecji[2]. Mogą one - zarówno ze względu na plan i konstrukcję budynków jak i ich wyposażenie - budzić uzasadnione wątpliwości, czy mamy do czynienia z miejscem kultu, z siedzibą władcy, czy być może z jednym i drugim jednocześnie. Problemy z właściwą identyfikacją dotyczą przede wszystkim budowli sakralnych z terenów osad i wynikają zarówno z naszego niepełnego stanu wiedzy o tym okresie, jak i z faktu, że siedziby greckich *basileis* mogły na wzór mykeńskich megaronów pełnić jednocześnie funkcję kultową[3].

Podobnych wątpliwości nie budzą na ogół budowle związane z kultem przodków, lub herosów, charakterystyczne dla końca epoki żelaza jak np. w Prosymnie, Mykenach, Pylos[4]. Powstawały one w pobliżu cmentarzysk lub pojedynczych grobów, zwykle pochodzących z epoki mykeńskiej. Jednak niektóre z budowli mieszkalnych mogły po śmierci rezydującego w nich władcy lub arystokraty zostać przekształcone w *heroony*[5].

Wątpliwości nie budzą także sanktuaria i świątynie powstałe poza obszarami osad i na granicach tworzących się *poleis*: sanktuaria podmiejskie i pozamiejskie[6], charakterystyczne dla końca okresu Wieków Ciemnych. Ich przeznaczenie kultowe jest ewidentne, dlatego też nie mogą być one identyfikowane jako siedziby władców (do takich sanktuariów należą m.in. Olimpia, Delfy, Perachora, Kalapodi czy sanktuarium Zeusa Ombriosa na górze Hymettos).

Natomiast identyfikacja budowli sakralnych związanych z osadnictwem jest przy obecnym stanie wiedzy o wczesnej epoce żelaza bardzo trudna. Podstawowy problem wynika z faktu, że plany budynków kultowych z reguły przypominały w tym okresie plany normalnych domów. Zgodnie z wcześniejszymi interpretacjami, niemal wszystkie budynki zakończone absydalnie traktowane były jako budowle o przeznaczeniu kultowym; dzisiaj jednak uważa się, że budowle z absydami były typowe dla budownictwa wiejskiego[7]. Elementy tak charakterystyczne dla późniejszych świątyń greckich jak wejście *in antis*, wewnętrzna kolumnada na osi budynku czy *adyton* rozumiany tutaj jako pomieszczenie wydzielone w tylnej części budynku pojawiają się także w domach z okresu Wieków Ciemnych[8]. Brak wewnętrzne-

---

[2] Termin Wieki Ciemne obejmujący okres od 1100 do 800 r. p.n.e. stosowany jest w artykule wymiennie z terminem epoka żelaza (cf. J. BOUZEK, *The Solar Religion and the Coming of the Age of Iron*, Religio 1/2, 1993, p. 105-124; *GIA, passim*). Wczesna epoka żelaza odpowiada okresowi protogeometrycznemu i obejmuje lata od ca. 1050 r. p.n.e. do 900 r. p.n.e. (cf. SNODGRASS, *Dark Age*, p. 106-139).

[3] Zagadnienie to zostanie szerzej omówione w dalszej części artykułu.

[4] COLDSTREAM, *Hero – Cults, passim*; C. ANTONACCIO, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Boston Way 1995, *passim*.

[5] E.g. Święty Dom z Eleusis, *Heroon* z Lefkandi czy Megaron A z Thermon omawiane poniżej.

[6] F. DE POLIGNAC, *La naissance de la cité grecque*, Paris 1984, p. 31-35; *IDEM*, *Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rular Sanctuaries in Geometric Greece*, in: *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, S. ALCOCK, R. OSBORN *eds.*, Oxford 1994, p. 3-18.

[7] A. MAZARAKIS-AINIAN, *Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and Adjacent Areas*, BSA 84, 1989, p. 269; *GIA* p. 106 sq. przypuszcza, że charakterystyczne dla zabudowy wiejskiej domy zakończone absydami były mniej odpowiednie do zabudowy ścisłej, w związku z czym (uwzględniając wpływy kulturowe) zastąpione zostały one domami na planie prostokąta.

[8] cf. Nichoria Unit IV-1, Unit IV-5 - *Nichoria III*, tab. 2-5, 2-7.

go podziału pomieszczeń oraz przesadne wydłużenie budynku powinny przemawiać za jego religijnym przeznaczeniem. Tradycyjnie przyjmuje się, że perystyl pojawił się dopiero w końcu VIII w. p.n.e.[9], jednak zewnętrzna kolumnada, zsynchronizowana z wewnętrznymi podporami otaczała tzw. *Heroon* z Lefkandi datowany na X w. p.n.e.[10]. Budowla ta omawiana bardziej szczegółowo poniżej, identyfikowana jest przez odkrywców jako siedziba władcy[11].

Niezwykły rozmiar budowli, ani eksponowane położenie nie mogą przesądzać o jej funkcji. Zarówno świątynie jak i siedziby władców wyróżniały się wśród zwykłych domów mieszkalnych[12]. Orientacja budowli sakralnych we wczesnej epoce żelaza nie była sprecyzowana, wydaje się, że decydowały o niej przede wszystkim warunki klimatyczne, krajobrazowe, lub przestrzenne[13]. Dopiero od końca VIII w. p.n.e. wejście do świątyń orientowane było wzdłuż osi wschód - zachód.

Często jedynym kryterium przemawiającym za sakralną funkcją budynku jest jego położenie nad lub pod zidentyfikowanym miejscem kultu, lub w jego bezpośrednim pobliżu. Kryterium to bywa często niewystarczające, zwłaszcza jeśli analizowana budowla była we wcześniejszej lub późniejszej fazie związana z osadnictwem[14]. Należy pamiętać, że nawet budynki znajdujące się wewnątrz dobrze zidentyfikowanego sanktuarium mogły mieć różne przeznaczenie np. skarbiec, *hestiatorion*, czy dom kapłana.

Charakterystyczną cechą budowli sakralnych były ławy i wolnostojące platformy przeznaczone na wota i/lub przedstawienia kultowe. Te ostatnie znane są jednak dopiero z VIII w. p.n.e.[15]. Ławy umieszczane przy tylnej ścianie, przy dłuższych ścianach lub w rogu budynku są częstym elementem budownictwa we wczesnej epoce żelaza. Mogły służyć nie tylko jako miejsca do siedzenia dla uczestników ceremonii religijnych, ale także jako miejsca do spania, przechowywania zasobów żywności i dobytku[16].

W okresie wczesnej epoki żelaza, podobnie jak w Grecji klasycznej najważniejszym elementem kultu było składanie ofiary zwierzęcej i towarzyszące jej rytualne posiłki[17]. Składanie ofiary odbywało się na ołtarzu stojącym na otwartej prze-

---

[9] MALLWITZ, *Architektur*, p. 621-642.

[10] M.H. POPHAM, R. TOULOUPA, L.H. SACKETT, *The Hero of Lefkandi*, Antiquity 56, 1982, p. 171-173.

[11] *Ibidem*.

[12] cf. *Nichoria III*, tab. 2-5, 2-7, 2-10.

[13] *GIA*, p. 110 sq.

[14] Nadużycie tego kryterium potwierdzają omawiane poniżej przykłady budynku A w Aigeirze, kompleksu B/B1-3 w Eleusis czy Megaronu B w Thermon.

[15] Platformy umieszczano w tylnej części monumentalnie wydłużonych budynków, które tak czy inaczej zidentyfikowane zostały jako świątynie e.g.: Herajon I z Samos, I Świątynia Ateny w Starej Smyrnie, Świątynia A w Kalapodi, Herajon I w Argos.

[16] *GIA*, p. 133 sq. podaje zestawienie ław znanych z materiału archeologicznego z okresu epoki żelaza. Fagerström konkluduje, że ławy w przeważającej większości nie nadawały się do siedzenia, jej zdaniem część ław to błędnie zidentyfikowane murki podtrzymujące wewnętrzną ścianę budowli, pozostałe wykorzystywano do magazynowania produktów.

[17] W. BURKERT, *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* [P. BING *trad.*], Berkeley 1985, *passim*; IDEM, *Greek Religion. Archaic and Classical* [J RAFFAN *trad.*], Oxford 1982², p. 50 sq.

strzeni. Z czasem wokół ołtarzy wznoszone były kapliczki lub świątynie. Przypisywanie kultowej funkcji budowlom, znajdującym się w pobliżu ołtarzy jest uzasadnione, jednak w osadzie ołtarz mogło otaczać kilka budynków, z których tylko część miała sakralne przeznaczenie[18]. Funkcję ołtarza mogło pełnić także rytualne palenisko - *eschara* umieszczane zarówno na otwartej przestrzeni jak i wewnątrz budynku. Obecność paleniska w budynku nie musi jednak znaczyć, że była to budowla kultowa. Odróżnienie *eschary* od zwykłego, domowego paleniska jest niezwykle trudne, ponieważ zawartość palenisk (popioły, fragmenty węgla drzewnego, przepalone szczątki zwierzęce) jest taka sama w obydwu kontekstach. Pewną wskazówką może być jednak imponujący rozmiar paleniska[19].

Bothrosy - obudowane jamy o przekroju okrągłym lub prostokątnym są również związane z budowlami kultowymi. Jak się wydaje *bothrosy* przeznaczone były na libacje i dary, chociaż mogły być w nich spełniane ofiary ciałopalne. Takie struktury, dreny i same jamy zostały odkryte w kilku budowlach z wczesnej epoki żelaza[20].

Do przedmiotów bezpośrednio związanych z kultem należą: przenośne stoły ofiarne, *perirranteria*, naczynia libacyjne, rożny, naczynia na popioły i/lub kości zwierzęce, naczynia do picia. Istotną grupę znalezisk stanowią także wota i przedstawienia kultowe. Najstarsze przedstawienia kultowe pojawiają się w Grecji pod koniec VIII w. p.n.e.[21]. Wota składane w świątyniach czy kapliczkach i parafernalia kultowe mogły niewiele się różnić od przedmiotów codziennego użytku. Wyjątek stanowią zespoły figurek ludzkich i zwierzęcych, przedstawienia części ciała oraz miniaturowe naczynia. Należy jednak pamiętać, że przy braku innych kryteriów utożsamianie dużej ilości ceramiki stołowej i przedmiotów codziennego użytku z wotami oraz definiowanie na tej podstawie przeznaczenia budynku może być błędne. Tego rodzaju znaleziska mogły być bowiem pozostawiane również w bogatych domach i siedzibach władców[22].

Przedstawione poniżej wybrane stanowiska archeologiczne z okresu Wieków Ciemnych w sposób bardziej szczegółowy zilustrują kłopoty z jednoznaczną identyfikacją budowli sakralnych w tym okresie.

Należy do nich Aigeira, stanowisko położone na północnym Peloponezie, identyfikowane z Homerową Hyperesją. W Aigeirze czczono Artemidę-Ifigenię, wspomnianą przez Pauzaniasza (VIII, 26, 5), której kult zdają się potwierdzać liczne gliniane idole kobiece, ofiarowywane bogini jako wota[23]. Pozostałości z wczesnej epoki żelaza znajdują się nad wcześniejszym osadnictwem z okresu późnohelladzkiego III C[24] (**fig. 1**). Prostokątny, mały budynek A częściowo przykryty został późniejszą świątynią wczesnoarchaiczną (budynek B). Budynek A datowany

---

[18] E.g. w Eretrii, A. MAZARAKIS-AINIAN, *Geometric Eretria*, AntK 30, 1987, p. 3-24.
[19] Cf. *GIA*, p. 130 sq.
[20] E.g. omawiany poniżej Święty Dom z Eleuzis.
[21] I. BALD ROMANO, *Early Greek Cult Images and Cult Practices* in: *EGCP*, p. 127-134.
[22] Nichoria Unit IV-1 i Unit IV-5, K. FAGERSTRÖM, *Finds, Function and Plan: Iron Age Nichoria*, OpAth 17, 1988, p. 33-50.
[23] ALZINGER, *Aigeira*, p. 41.
[24] W. ALZINGER, *Aigeria-Hyperesia. Grabungen 1978-81*, ÖJh 53, 1981-82, p. 36.

jest na początek okresu protogeometrycznego lub nawet submykeńskiego, czyli pomiędzy XI a VIII w. p.n.e.; ostatnio w datowaniach przeważa pierwsza połowa VIII w.[25].

Budynek A zidentyfikowany został przez odkrywców jako pierwsza świątynia Artemidy. Wymiary budynku wynoszą ok. 7 x 5 m[26], jest on zorientowany na wschód. Początkowo z budynkiem wiązano kamienną bazę umieszczoną pośrodku pomieszczenia, jednak wg Alzingera baza pochodzi z okresu późnohelladzkiego III C i nie ma związku z budynkiem A[27]. Z IX w. p.n.e. pochodzi brązowy trójnóg znaleziony na zachód od szczytu akropolis, którego obecność Alzinger łączy z budynkiem A[28]. Poza tym fragmentem nie odnaleziono żadnych wotów z okresu geometrycznego. Zdaniem odkrywców osadnictwo późnohelladzkie zostało zastąpione we wczesnej epoce żelaza hypetralnym sanktuarium[29].

Jednakże duża ilość murów z X - VIII w. przy wyraźnym ubóstwie wotów sugeruje raczej osadnictwo niż sanktuarium w tym okresie[30]. Fagerström przypuszcza, że budynek pochodzi z XI w i niewiele ma wspólnego z późniejszym sanktuarium ani z wcześniejszym osadnictwem mykeńskim[31], tym samym jego funkcja pozostaje niejasna. Zdaniem Mazarakisa-Ainiana natomiast, budynek A mógł być siedzibą lokalnego władcy, a inne pozostałości z okresu wczesnej epoki żelaza siedzibami członków jego rodziny. Wraz z budową wczesnoarchaicznej świątyni (budynek B), akropolis w Aigeirze stała się miejscem poświęconym wyłącznie kultowi[32].

Kolejnym, dyskusyjnym przykładem są pozostałości z okresu Wieków Ciemnych w słynnym sanktuarium w Eleuzis. Poniżej *Telesterionu* znajduje się kompleks B/B1-3 oraz zakrzywiony mur E3[33] (**fig. 2**). Kompleks B/B1-3 powstały w wyniku rozbudowy głównego pomieszczenia, megaronu B; datowany jest generalnie na koniec okresu mykeńskiego[34]. Mur E3 wzniesiony został bezpośrednio na wcześniejszym murze i wypełnisku mykeńskim; ceramika znaleziona w relacji z murem E3 datuje go na VIII w p.n.e.[35]. Przyjmuje się, że cały kompleks lub przynajmniej megaron B były w nieprzerwanym użyciu, aż do VIII w. p.n.e., a mur E3 stanowił ścianę pierwszej, absydalnej lub owalnej świątyni Demeter[36]. Tradycyjnie

---

[25] *EGT*, p. 109, nr 12.
[26] ALZINGER, *op. cit.*, p. 9.
[27] *Ibidem.*
[28] *Ibidem*, p. 9, 11.
[29] ALZINGER, *Aigeira*, p. 41.
[30] *EGT*, p. 110.
[31] *GIA*, p. 37-38.
[32] *EGT*, p. 110.
[33] G. MYLONAS, *Eleusis and Eleusinian Mysteries*, London 1961, p. 58; DRERUP, *Baukunst*, p. 30; J. TRAVLOS, *Die Anfänge des Heiligtums von Eleusis*, in: *Tempel und Stätten der Götter Griechenlands*, E. MELAS *ed.*, Köln 1970, p. 65-68; MALLWITZ, *Architektur*, p. 642.
[34] MYLONAS, *ibidem*, p. 57 sq.
[35] *Ibidem*, p. 58.
[36] *Ibidem*, p. 38. Obecnie ten tradycyjny punkt widzenia jest kwestionowany, cf. SNODGRASS, *Dark Age*, p. 395.

sądzono także, że kompleks B/B1-3 był mykeńskim miejscem kultu[37]. W VIII w. kompleks wraz z murem E3 otoczono murami E2 i E1, w tym czasie powstał też stos ofiarny znajdujący się blisko wejścia na terasę[38]. Powstanie stosu oraz duża liczba odnalezionych glinianych idoli i malowanych glinianych plakietek wskazują, że w tym okresie kult Demeter w Eleuzis jest dobrze potwierdzony.

W 1981 r. mur E3 został ponownie zinterpretowany przez P. Darcque'a tym razem jako pozostałość po kilku budynkach związanych z megaronem B[39]. Zdaniem Darcque'a pomieszczenia B1-3 też mogą być rozpatrywane jako dobudówki z okresu geometrycznego, o czym świadczą 2 geometryczne imadła z pomieszczenia z B1, które do tej pory służyły za dowód na ciągłość użytkowania całego kompleksu. Darcque podkreśla, że duża ilość pozostałości mykeńskich pod późniejszym *Telesterionem* świadczy o osadnictwie mykeńskim. Megaron B jest bez wątpienia wyróżniającą się budowlą zarówno ze względu na zachowane fragmenty fresków pokrywających jego ściany jak i kamienną platformę umieszczoną przed wejściem do budowli. Jednak brak darów wotywnych uniemożliwia, według Darcque'a, stwierdzenie, że kompleks B/B1-3 był mykeńską świątynią.

Zdaniem Mazarakisa-Ainiana mykeński kompleks był położoną na akropolu siedzibą władcy, a samego władcę być może łączyć należy z rodem Eumolpidów[40]. Mazarakis-Ainian przypuszcza, że budynek przekształcony został w świątynię dopiero pod sam koniec okresu geometrycznego. Podkreśla jednak brak wystarczających dowodów na nieprzerwane użycie kompleksu od końca epoki mykeńskiej do VIII w. Sądzi, że budynek został ponownie użyty w okresie protogeometrycznym i aż do VIII w. p.n.e. był rezydencją władcy Eleusis lub/i głównego kapłana eleuzyńskiej społeczności.

Tzw. Święty Dom z Eleuzis nie jest związany z mykeńskim osadnictwem. Znajduje się on tuż za południową bramą do słynnego sanktuarium Demeter, w późniejszym sanktuarium Hery Oikia. Zorientowany jest na północny-wschód - południowy-zachód, wymiary budowli wynoszą 14 x 10 m[41] (**fig. 3**). Dom składa się z pięciu pomieszczeń w amfiladzie[42], z wyjściem na wspólny, brukowany korytarz. Na południowy-wschód od korytarza znajdował się brukowany dziedziniec ograniczony częściowo zachowanym murem. Całość wzniesiono na sztucznej terasie, odpowiadającej nachyleniu zbocza. Budynek datowany jest na koniec VIII lub początek VII w. p.n.e.[43].

---

[37] M. NILSSON, *Minoan-Myceanean Religion and its Survival in Greek Religion,* Lund 1950², p. 558 sq.; MYLONAS, *op.cit.,* p. 33-49; B. RUTKOWSKI, *Cult Places in the Aegean World,* Wrocław 1972, p. 279 sq.; B.C. DIETRICH, *Tradition in Greek Religion,* Berlin, New York 1986.

[38] MYLONAS, *op.cit.*, p. 56 sq.; TRAVLOS, Η Αθηνα, p. 337.

[39] P. DARCQUE, *Les vestiges mycéniens découverts sous le Telestérion d'Eleusis,* BCH 105, 1981, p. 593-605.

[40] *EGT,* p. 115-116.

[41] K. KOUROUNIOTIS, J. TRAVLOS, Ανασκαφη εν Ελευσινη, Prakt 1973, p. 42-53; H. LAUTER, *Der Kultplatz auf dem Turkovuni,* Berlin 1985, p. 166.

[42] Liczba pokoi w sprawozdaniach Travlosa różni się od 4 do 6, jednak 5 pomieszczeń jest widocznych do dzisiaj *in situ* cf. LAUTER, *ibidem* p. 164-166.

[43] TRAVLOS, Η Αθηνα, p. 334.

W głównym pomieszczeniu I zachowała się kamienna baza drewnianej kolumny[44]. W północnym narożniku pomieszczenia A zachowała się kwadratowa kamienna ława, natomiast w narożniku wschodnim znajdowała się niewielka kamienna konstrukcja. W północno-zachodnim rogu pomieszczenia II odnaleziono studnię przypominającą *bothros* z drenem przykrytym kamiennymi blokami. Dren prowadzi poza budynek, przechodzi przez próg, korytarz i brukowany dziedziniec[45]. Korytarz, na który wychodziły pomieszczenia również nosi ślady brukowania[46]. Prawdopodobnie tworzył rodzaj portyku z dachem podtrzymywanym drewnianymi słupami. W pomieszczeniach II-IV, w warstwach popiołu odnaleziono dużą liczbę amfor, pitosów i małych dekorowanych naczyń. Niektóre większe naczynia wypełnione były popiołami.

Na wschód od Świętego Domu Travlos odkrył męski pochówek datowany na koniec VIII w. p.n.e.[47]. Nad grobem usypano tumulus z popiołów. Według Travlosa dom był początkowo siedzibą władcy i kult herosa rozpoczął się ok. roku 700, po śmierci władcy. Travlos sugeruje nawet, że zmarły mógł być członkiem potężnego rodu Eumolpidów. Zdaniem Fagerström hipotezy Lautera, Kourouniotisa i Travlosa wskazujące na sakralny charakter budynku są jednak mało przekonywujące[48]; zgadza się natomiast z sugestią Lautera, że *bothros* z pomieszczenia II mógł mieć świeckie przeznaczenie i być zwykłą instalacją z drenem do farbowania lub garbowania[49]. Jej zdaniem sanktuarium objęło ten teren dopiero na początku VII w. p.n.e. prawdopodobnie z powodu dostępu do wody.

Chyba najbardziej imponującą i zarazem jedną z bardziej tajemniczych budowli z okresu wczesnej epoki żelaza jest tzw. *Heroon* z Lefkandi (**fig. 4**). *Heroon* usytuowany jest na niskim wzgórzu zwanym Toumba, ok. 1 km od osady w Xeropolis; zachodnia i tylna część budynku zostały w znacznym stopniu zniszczone przez buldożer. Rozmiary i konstrukcja budynku są tak niezwykłe, że został on nazwany „sensacją stulecia"[50]. Konstrukcja budynku datowana jest na podstawie ceramiki na okres od 1000-950 r. p.n.e.[51]. Rekonstruowane wymiary budowli wynoszą 47 x 10 m[52], ściany z cegły mułowej wzniesione na kamiennej podmurówce zachowały się miejscami do 1,5 m wysokości. Od wewnątrz ściany pokrywała

---

[44] KOUROUNIOTIS, TRAVLOS, *op. cit.*, p. 43.

[45] LAUTER, *op. cit.*, p. 164-166.

[46] Zdaniem LAUTERA (*op. cit.*, p. 163-169) dziwna konstrukcja budynku wynika z faktu, że był on zbudowany przy drodze. Dziedziniec był częścią drogi, natomiast korytarz stanowił rodzaj tarasu, na który wychodziły pokoje. Być może nad tarasem znajdował się daszek podtrzymywany przez drewniane słupy, co tworzyłoby rodzaj portyku.

[47] TRAVLOS, Η Αθηνα, p. 334 sq.

[48] *GIA*, p. 44.

[49] Cf. LAUTER, *op. cit.*, p. 164-166.

[50] *GIA*, p. 60.

[51] POPHAM, TOULOUPA, SACKETT, *op. cit.*, p. 171-173; H. CATLING, AR 1982-83, p. 13; Datowanie jest trudne: ceramika z wypełniska i tumulusu pochodzi z tego samego okresu tj. głównie średnio protogeometrycznego i późno protogeometrycznego. Na ten okres przypada konstrukcja i zniszczenie budynku. Znaleziska z pochówków są wcześniejsze, ale mogły być cennymi przedmiotami przekazywanymi w spadku. Krater umieszczony nad grobem kobiety i mężczyzny jest protogeometryczny.

[52] POPHAM, TOULOUPA, SACKETT, *ibidem*, p. 171.

gruba warstwa tynku, zachowała się gliniana podłoga pokryta szarą warstwą spalenizny. Dach podtrzymywany był przez kolumnadę biegnącą wzdłuż osi budynku. Ślady dołów posłupowych sugerują istnienie zewnętrznej kolumnady wokół budynku[53]. Zewnętrznej kolumnadzie odpowiadały podpory znajdujące się przy ścianach wewnątrz budowli. Budowla podzielona jest na kilka pomieszczeń. U wejścia do *heroonu* znajdowały się anty prawdopodobnie tworzące płytki portyk podtrzymywany przez trzy kolumny[54].

Pierwsze, niemal kwadratowe pomieszczenie podzielone jest na 2 części przez rząd słupów/kolumn. Wewnątrz odkryto trzy enigmatyczne konstrukcje znajdujące się w obydwu południowych i północno-zachodnim narożniku pomieszczenia[55]. W narożniku północno-zachodnim odnaleziono prostokątną konstrukcję z cegły mułowej, wysokości 32 cm, której wnętrze wypełnione było popiołami zmieszanymi ze żwirem. W narożniku południowo-zachodnim znajdowała się owalna platforma pokryta mułem, a w południowo-wschodnim okrąg kamienny wypełniony popiołami i żwirem.

Główne pomieszczenie początkowo miało wejście na dłuższej, południowej ścianie, które następnie zostało zablokowane cegłami mułowymi[56]. W północno-wschodnim krańcu pomieszczenia zachowały się 2 równoległe do siebie ściany, być może pozostałości klatki schodowej prowadzącej na wyższą kondygnację. W południowo-wschodnim narożniku odkryto kolejną glinianą konstrukcję, wewnątrz której znajdowały się popioły przemieszane z bardzo małymi fragmentami kości zwierzęcych[57].

Po środku pomieszczenia odnaleziono dwie prostokątne jamy: w południowej, głębokiej na 2,75 m i obłożonej otynkowaną cegłą mułową znajdował się podwójny grób zawierający ciałopalny pochówek mężczyzny i pochówek szkieletowy kobiety[58]. Szczątki mężczyzny spalonego w szacie pogrzebowej złożone zostały w brązowym kraterze pochodzenia cypryjskiego. Obok urny znaleziono miecz i żelazne ostrze włóczni, sugerujące, że zmarły był wojownikiem. Kobieta pochowana została w kosztownej biżuterii, obok jej głowy złożono żelazny nóż z rękojeścią z kości słoniowej. Pochówek północny był płytszy, wewnątrz znaleziono kości czterech koni, które prawdopodobnie jeszcze żywe zostały wrzucone do jamy[59]. Dwa spośród zwierząt miały w pyskach żelazne wędzidła. Pochówki zostały zasypane ziemią, na wypełnisku znaleziono fragmenty ogromnego krateru, który najpewniej posłużył jako *sema*.

Do tylnego, absydalnego pomieszczenia prowadził wąski korytarz. Wewnątrz pomieszczenia odkryto kilka dużych, okrągłych jam o niejasnym przeznaczeniu. Być może były to ślady po wkopanych w podłogę pitosach; w północnej części

---

[53] *Ibidem*; CATLING, *op. cit.*, p. 15 regularnie rozłożone doły posłupowe o prostokątnym przekroju znajdowały się w odległości ok. 2 m od budynku.

[54] *Ibidem, passim.*

[55] POPHAM, TOULOUPA, SACKETT, *op. cit.*, p. 171-173.

[56] CATLING, *op.cit.*, fig. 20-21.

[57] *ARG*, p. 6.

[58] POPHAM, TOULOUPA, SACKETT, *op. cit.*, p. 171 -173.

[59] *Ibidem.*

pomieszczenia jamy przykrywała ta sama gliniana podłoga, której ślady odnaleziono w całym budynku [60].

Cały budynek został intencjonalnie zniszczony, zasypany ziemią i przekształcony w tumulus. Przy jego krótszych ścianach skonstruowano dwa mury podtrzymujące zasypisko. Przy długich ścianach zachowały się ślady ramp, ułatwiających zasypanie wnętrza budynku[61]. Trzy trójkątne wcięcia w skałę przed frontem budynku sugerują, że umieszczono monumentalny tam brązowy trójnóg, średnicę czary rekonstruuje się na ok. 1-1,20 m[62]. Obok usypanego tumulusu rozrósł się bogaty w znaleziska cmentarz.

Dotychczas nie została rozwiązana kwestia jaką funkcję pełnił budynek z Lefkandi: czy początkowo stanowił siedzibę władcy i po jego śmierci został przekształcony w *heroon*, czy też od początku pomyślany był jako budowla pogrzebowa. Termin *heroon* zastosowany przez odkrywców sugeruje raczej to drugie przeznaczenie[63]. Prawdopodobnie pochówki są mniej więcej współczesne z budynkiem, jednak sam budynek mógł być użytkowany przez ok. 20 - 25 lat przed intencjonalnym zniszczeniem; wówczas identyfikacja z siedzibą władcy wydaje się być bardziej przekonująca[64]. Jednakże, nawet w tym pierwszym przypadku wydaje się, że konstrukcja budowli z Lefkandi wzorowana była na budowli mieszkalnej - „pałacu" władcy z okresu wczesnej epoki żelaza[65].

Thermon w Etolii to jedno z ważniejszych stanowisk dla wszystkich badaczy zajmujących się początkami greckiej architektury sakralnej. Pierwsze prace wykopaliskowe rozpoczęte przez G. Soteriadesa na przełomie wieków, kontynuowane były w latach 20tych i 30tych przez K. Rhomaiosa. Poniżej hellenistycznej świątyni C odnaleziono częściowo zniszczony Megaron B, zaś na północ od niego odkryty został Megaron A i ślady zabudowy mieszkalnej (**fig. 5**). Datowanie i właściwa interpretacja obydwu Megaronów jest przedmiotem wieloletniej, ciągle jeszcze nierozstrzygniętej dyskusji naukowej.

Zdaniem Soteriadesa Megaron B był najstarszą świątynią na stanowisku, poprzedzającą zniszczoną (z wyjątkiem metop i elementów dachu) świątynię archaiczną oraz hellenistyczną świątynię C[66]. Megaron, datowany przez Soteriadesa na koniec VII, lub VIII w. p.n.e.[67] był według niego prostokątnym budynkiem, natomiast tworzące absydę kamienne bazy, znajdujące się nad warstwą popiołów i kości zwierzęcych, związane miały być z późniejszym otwartym temenosem[68]. Megaron A, ze względu na odnalezione wewnątrz budowli pochówki kremacyjne

---

[60] *Ibidem.*

[61] *Ibidem*, p. 171.

[62] M.R. POPHAM, L.H. SACKETT, *Lefkandi,* vol. I, *The Iron Age,* London 1980, p. 214.

[63] POPHAM, TOULOUPA, SACKETT, *op. cit.*, p. 169-174.

[64] *ARG,* p. 6; P.G. CALLIGAS, *Hero-Cult in Early Iron Age Greece*, in: *EGCP,* p. 232.

[65] *ARG,* p. 6.

[66] G. SOTERIADES, AEphem 1900, p. 181 sq., 187 sq.; *IDEM*, AEphem 1903, p. 74.

[67] SOTERIADES, AEphem 1900, p. 188 sq.; *IDEM,* AEphem 1903, p. 74; *IDEM*, Prakt 1906, p. 136-138.

[68] SOTERIADES, AEphem 1900, p. 179, 180 sq.; SOTERIADES, Τα ελλειψοειδη κτισματα του Θερμου, Athens 1900, p. 19, 30.

kobiety i dziecka, został przez Soteriadesa zidentyfikowany jako *heroon*[69]. Na podstawie fragmentów ceramiki odkrywca datował budowlę na okres geometryczny[70]. Wykopaliska Rhomaiosa pozwoliły na rekonstrukcję wymiarów Megaronu B[71] i odtworzenie wewnętrznego podziału budowli. Jego zdaniem wszystkie budynki na tym stanowisku z wyjątkiem hellenistycznej świątyni C pochodziły z okresu mykeńskiego[72]. Rhomaios przesunął datowanie Megaronu A na koniec epoki brązu i ta data jest obecnie akceptowana. Megaron B, który powstał nieco później niż pozostałe budowle i początkowo, według Rhomaiosa, pełnił funkcję siedziby władcy, miał przetrwać aż do okresu geometrycznego; wówczas przekształcony został w świątynię i otoczony kolumnadą[73].

W latach 60-tych Drerup wysunął nową hipotezę dotyczącą stanowiska; zakładała ona, że najstarsze miejsce kultu w Thermon było hypetralne - o czym świadczyć miały ślady brukowania znajdujące się pod Megaronem B[74]. Drerup datował powstanie Megaronu na okres protogeometryczny[75], jego zdaniem budynek służył miejscowej społeczności jako miejsce składania ofiar i rytualnych uczt. Kolejnej analizy dokonał w 1980 roku Schmaltz[76], który zakwestionował istnienie hypetralnego miejsca kultu, sam budynek zinterpretował jako świątynię, a jej powstanie datował na VIII w. p.n.e. Zdaniem Mallwitza[77] Megaron B mógł być budowlą pozbawioną fundamentów, a tym samym znacznie starszą niż zachowane fragmenty perystylu. Wówczas Megaron B byłby współczesny lub nieco tylko młodszy niż Megaron A, a więc jego konstrukcja byłaby ciągle jeszcze mykeńska. Według Mallwitza Megaron B nie przetrwał do wczesnej epoki żelaza, natomiast pierwszym miejscem kultu w Thermon był temenos, z którym należałoby łączyć tzw. perystyl. Autorem kolejnej hipotezy jest B. Wesenberg[78], który rekonstruuje Megaron B jako monumentalny, absydalny budynek pochodzący z VIII w. Według Mazarakisa-Ainiana mykeński Megaron A przetrwał do okresu wczesnej epoki żelaza, o czym świadczą opisywane przez Soteriadesa fragmenty geometrycznej ceramiki[79]. Pełnił on funkcję siedziby władcy dopóki, po śmierci członków władającej rodziny, nie został przekształcony w *heroon*. Zbudowany wówczas Megaron B zastąpił mykeński budynek, chociaż zdaniem Mazarakisa-Ainiana obydwa Megarony były przez krótki czas użytkowane jednocześnie. Nowa siedziba władcy - Megaron B stanowiła jednocześnie miejsce kultu dla lokalnej społeczności[80] W VII w. Megaron został przekształcony w świątynię, a o jego nowej funkcji świad-

---

[69] SOTERIADES, AEphem 1900, p. 180 sq.; *IDEM*, Τα ελλειψοειδη κτισματα του Θερμου, p. 19.
[70] SOTERIADES, AEphem 1900, p. 181.
[71] 21,40 x 7,30 m, K. RHOMAIOS, ADelt 1, 1915, p. 242.
[72] K. RHOMAIOS, ADelt 2, 1916, p. 184 sq.
[73] RHOMAIOS, ADelt 1, 1915, p. 2 49.
[74] DRERUP, *Thermos*, p. 1-12; *IDEM, Baukunst*, p. 14-17.
[75] DRERUP, *Thermos*, p. 4.
[76] B. SCHMALTZ, *Bemerkungen zu Thermos B*, AA 1980, p. 318-336.
[77] MALLWITZ, *Architektur*, p. 601-604, 621-624.
[78] B. WESENBERG, *Thermos B 1*, AA 1982, p. 149-157.
[79] *ARG*, p. 12.
[80] *EGT*, p. 115 za odbywającymi się w Megaronie B bankietami przemawia jego zdaniem odkryta przez Rhomaiosa warstwa popiołów zmieszanych z kośćmi zwierzęcymi.

czy dobudowany wówczas perystyl[81]. Zastrzeżenia wobec sakralnej funkcji Megaronu B zgłasza także K. Fagerström[82], według której jednak rozmiary budynku sugerują jego szczególne przeznaczenie.

Dyskusja toczy się także wokół przeznaczenia i datowania budynku T wzniesionego na ruinach Wielkiego Megaronu z pałacu królewskiego w Tirynsie (**fig. 6**). Odkryty przez H. Schliemanna i W. Dörpfelda budynek zidentyfikowany został jako świątynia Hery[83], o której kulcie w Tirynsie świadczyły zarówno przekazy autorów starożytnych jak i dedykacja z okresu klasycznego[84]. Budynek T, o wymiarach 20,9 x 7 m[85], wbudowany jest w południowo-wschodnią część Wielkiego Megaronu. Ściana wschodnia budynku T zbudowana jest nad ścianą mykeńską, ściany północna i zachodnia powstały bezpośrednio na podłodze megaronu królewskiego. Mykeńska podłoga została prawdopodobnie ponownie użyta w nowym budynku[86]. Budynek składa się z prostokątnego pomieszczenia i przedsionka; wzdłuż wewnętrznych ścian przedsionka umieszczono ławy[87]. Wykorzystane zostały stopnie prowadzące do przedsionka Wielkiego Megaronu. Dwie z sześciu baz pod kolumny megaronu mykeńskiego znalazły się na podłużnej osi budynku T. Mykeński okrągły ołtarz znajdujący się na południe od wejścia do Wielkiego Megaronu został prawdopodobnie w tym czasie przebudowany i przykryty prostokątną, kamienną platformą[88]. Na północny-wschód od ołtarza znaleziony został depozyt wotywny z okresu późnogeometrycznego i wczesnoarchaicznego[89].

Na podstawie tego depozytu część badaczy datuje budynek T na 750 r. p.n.e.[90]. Jednak ścisłe powiązanie konstrukcyjne budynku T z megaronem mykeńskim, zastosowanie w obydwu budowlach podobnej techniki oraz fakt, że Dolne Miasto zostało ponownie zamieszkane po zniszczeniach z końca okresu późnohelladzkiego III B pozwala przypuszczać, że budynek T wzniesiony został jeszcze w okresie późnohelladzkim III C[91]. Prawdopodobnie budynek mógł ocaleć ze zniszczeń z

---

[81] *Ibidem.*

[82] *GIA*, p. 42.

[83] H. SCHLIEMANN, W. DÖRPFELD, *Tirynthe*, Paris 1885, p. 214, 274 sq.

[84] G. KARO, *Führer durch Tiryns*, Athen 1934[2], p.104 sq.

[85] *Tiryns I*, p. 1-13, 31-41.

[86] *Ibidem*, fig. 2.

[87] *Ibidem*, p. 4.

[88] *Ibidem*, p. 7-9, fig. 6.

[89] *Ibidem*, p. 14-18; *Tiryns III*, p. 214.

[90] Za takim datowaniem opowiedzieli się SCHLIEMANN, DÖRPFELD, *op. cit*, p. 214; *Tiryns I*, p. 2-13; *Tiryns III*, p. 213-215 i KARO, *op. cit*, p. 4-48. Ich zdaniem mykeński megaron przetrwał zniszczenia z końca okresu późnohelladzkiego III i ok. roku 750 p.n.e. został zastąpiony przez budynek T. Natomiast P. GERCKE, *Führer durch Tiryns*, Athen 1975, p. 98; J. WRIGHT, *The Old Temple Terrace at the Argive Heraeum and the Early Cult of Hera in the Argolid*, JHS 102, 1982, p. 196 sq.; G. MYLONAS, *Mycenae and the Myceanean Age*, Princeton 1966, p. 51 sq. uważają, że mykeński megaron od późnohelladzkiego III B do roku 750 leżał w ruinie.

[91] Za datowaniem budynku T na koniec epoki brązu opowiadają się C.W. BLEGEN, *Korakou. A Prehistoric Settlement Near Corinth*, Boston, New York 1921, p. 130-134; C. WEICKERT, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg 1929, p. 26; C.G. YAVIS, *Greek Altars*, Saint Louis (Miss.) 1949, p. 36; W.B. DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece. An Account of its Historic Development*, London, New York 1950[3], p. 21; P. ÅLIN, *Das Ende der*

końca okresu późnohelladzkiego III C i przetrwać aż do początku okresu archaicznego[92]. Akceptując tak wczesną datę powstania budynku Mazarakis-Ainian sugeruje, że w okresie brązu i we wczesnej epoce żelaza budowla stanowiła siedzibę władcy[93]. Prawdopodobnie, mykeński okrągły ołtarz nadal służył lokalnej społeczności, a ówczesny władca, mieszkający w przebudowanym megaronie królewskim, miałby - podobnie jak *wanax* z poprzedniej epoki - przewodzić ceremoniom religijnym[94]. Około VIII w. budynek i ołtarz zostały odnowione i złożony został depozyt wotywny. Zdaniem Mazarakisa-Ainiana zmiany świadczą o pojawieniu się kultu Hery na akropolis w Tirynsie dopiero w tym okresie[95].

Omówione przykłady niektórych tylko stanowisk archeologicznych sugerują, że budowle, które od ok. VIII w. p.n.e. pełniły funkcję świątyń (Tiryns, Megaron B z Thermon, kompleks B/B1-3 z Eleuzis) lub *heroonów* (Święty Dom z Eleuzis, Megaron A z Thermon, Heroon z Lefkandi) mogły być w okresie wczesnej epoki żelaza siedzibami władców. Nowa świątynia mogła powstać także obok starej siedziby władcy jak np. w Aigeirze. Powyższe prawidłowości zdają się potwierdzać także takie stanowiska jak Eretria (Daphnephoreion) czy Lathouressa (Anakteron I-IV)[96]. Ścisłe powiązanie późniejszych miejsc kultu z wcześniejszymi siedzibami lokalnych władców zasługuje na szczególną uwagę. Wydaje się, że można zasugerować dwie przyczyny wyjaśniające to powiązanie: heroizację zmarłego władcy oraz rytualną rolę władcy i jego siedziby.

Początki kultu herosów w Grecji tradycyjnie datowane na ok. VIII w. p.n.e. wiązane są z rozwojem poezji epickiej[97]. Ślady kultu herosów opisywanych w poematach Homera widoczne są na wielu mykeńskich cmentarzyskach, szczególnie przy grobach komorowych i tolosowych[98]. Ostatnio przeważają jednak tendencje w których proces powstawania kultu herosów rozpatrywany jest niezależnie od kultu przy grobach mykeńskich i rozwoju poezji epickiej[99]. Początki tego procesu przesuwane są na X w. p.n.e. i łączone ze zmianami społeczno-politycznymi, które doprowadziły do kultu zmarłych władców z okresu wczesnej epoki żelaza[100].

---

mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland [SIMA 1], Lund 1962, p. 32-24; K. KILIAN, *Zeugnisse mykenischer Kultausübung in Tiryns* in: *Sanctuaries and Cult Places in the Aegean Bronze Age*, R. HÄGG, N. MARINATOS *eds.*, Stockholm 1981, p. 51, 53; *IDEM, Ausgrabungen in Tiryns 1978*, 1979, AA 1981, p. 160; *ARG*, p. 38.

92 *ARG*, p. 38.

93 *EGT*, p. 113-114, jego zdaniem za świecką funkcją budynku przemawiają: brak wotów z tak wczesnego okresu, ślady po 12 pitosach odnalezione na tyłach budynku T oraz prawdopodobnie ponowne wykorzystanie podstawy pod mykeński tron.

94 *Ibidem*; cf. G. MYLONAS, *Myceanean Religion, Temples, Altars, and Temena*, Athens 1977, p. 44 sq., który wyraża wątpliwości czy okrągły ołtarz mógł powstać w epoce brązu i wiąże go raczej z przebudową z okresu geometrycznego.

95 *EGT*, p. 113-114.

96 Siedziba władcy zastąpiona świątynią w Eretrii i Lathouressie: *EGT*, p. 110-113; *IDEM*, *Geometric Eretria*, AntK 30, 1987, p. 3-24; H. LAUTER, *Lathouressa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*, Mainz am Rhein 1985, p. 14-18.

97 COLDSTREAM, *Hero-Cults*, p. 8.

98 *Ibidem*, p. 9-15.

99 *Ibidem*, p. 17; ANTONACCIO, *op. cit*, p. 3-9.

100 ANTONACCIO, *ibidem*, p. 247 sq.; CALLIGAS, *op. cit.*, p. 229-234; A.M. SNODGRASS, *The Archae-*

Zmarły władca honorowany był po śmierci imponującym pogrzebem, jego szczątki palono na stosie, umieszczano w cennym naczyniu i grzebano wraz z bogatymi darami w dawnej siedzibie (Lefkandi) lub w jej pobliżu (Święty Dom z Eleuzis). Tym samym dawna siedziba władcy uzyskiwała nową funkcję miejsca kultu zmarłego herosa[101].

Władcy z okresu wczesnej epoki żelaza mogli, podobnie jak ich mykeńscy poprzednicy, spełniać istotne funkcje kultowe[102]. Otoczony oficjalną opieką bóstw mykeński *wanax* związany był ściśle z państwową obrzędowością, w której odgrywał zapewne dominującą rolę[103]. Możemy sobie jedynie wyobrazić jakie kompetencje religijne posiadał *wanax*: prawdopodobnie przewodniczył rytualnym ucztom jakie mogły się odbywać w pałacu, spełniał ofiary i libacje na rzecz państwa i społeczności, być może oddawał cześć swoim przodkom i był odpowiedzialny za kulty państwowe. Istotne funkcje kultowe spełniał także królewski pałac, a zwłaszcza megaron z monumentalnym paleniskiem, który stanowił centrum życia religijnego mykeńskiego państwa[104].

Dramatyczne przemiany jakie zaszły po zniszczeniu pałaców mykeńskich pod koniec okresu późnohelladzkiego III B doprowadziły do upadku mykeńskich państw z ich rozbudowaną administracją i urzędniczą tytulaturą. Zmiana znaczenia tytułu *basileus*, który w mykeńskiej Grecji oznaczał niezbyt wysokiego lokalnego urzędnika, natomiast w Grecji archaicznej króla i kapłana, wskazuje na istotną rolę jaką *basileis* musieli odegrać w okresie wczesnej epoki żelaza[105]. Rozproszone po upadku centralnej władzy społeczeństwo mykeńskie skupiało się wokół *basileis* - lokalnych urzędników, prawdopodobnie nie związanych bezpośrednio z mykeńską administracją[106]. Pytanie czy *basileus* w początkach wczesnej epoki żelaza pełnił funkcje „króla" i był to tytuł dziedziczny[107], czy też był samozwańczym wodzem

---

ology of Hero, AION 10, 1988, p. 19-26, uważa, że kult herosów rozwinął się z dwóch współistniejących tradycji: kultu u grobów i heroizacji zmarłych przywódców.

[101] CALLIGAS, *op. cit*, p. 229-234, uważa, że zmarli władcy z okresu wczesnej epoki żelaza stawali się po śmierci herosami, ale ich kult rozwinął się w wyniku przemian społecznych, ekonomicznych i politycznych dopiero od poł. VIII w. p.n.e.

[102] Obecnie fakt pełnienia funkcji religijnych przez mykeńskiego *wanaxa* jest obecnie powszechnie akceptowany cf. P. WALCOT, *The Divinity of the Mycenaean King*, SMEA 2, 1967, p. 53- 64, J. CHADWICK, *The Mycenaean World*, Cambridge 1976, p. 70; C.G. THOMAS, *The Nature of Mycenaean Kingship*, SMEA 17, 1976, p. 93-116; T.G. PALAIMA, *The Nature of the Mycenaean Wanax: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions*, Aegeum 11, 1995, p. 119-139.

[103] THOMAS, *ibidem*, p. 109-110; L. BAUMBACH, *The Mycenaean Contribution to the Study of the Greek Religion in the Bronze Age*, SMEA 20, 1979, p. 155.

[104] Świadczą o tym ołtarze, stoły ofiarne, naczynia libacyjne, dreny i dekoracja malarska pałaców, cf. THOMAS, *ibidem*, p.110; PALAIMA, *op. cit.* p. 131 sq.

[105] CHADWICK, *op. cit*, p. 70 sq.; PALAIMA, *ibidem*, p. 125 sq.; C.G. THOMAS, *From Wanax to Basileus. Kinghip in the Greek Dark Age*, HispAnt 6, 1976, p. 187-206; R. DREWS, *Basileus, the Evidence for Kingship in Geometric Greece*, New Haven, London 1983, *passim*; W. DONLAN, *The Social Groups of Dark Age Greece*, ClPhil 80, 1985, p. 293-308.

[106] PALAIMA, *ibidem*, p.125, uważa, że *basileis* byli lokalnymi liderami, potomkami przedmykeńskich wodzów o plemiennym charakterze.

[107] SNODGRASS, *Dark Age*, p. 307, DREWS, *op. cit.*, p. 5.

sprawującym nieformalną władzę nad skupioną wokół siebie grupą ludności[108] pozostaje dotychczas bez odpowiedzi. W obydwu wypadkach pozycja *basileis* różniła się znacznie od statusu władców mykeńskich - *basileus* był w najlepszym przypadku *primus inter pares*[109].

Prawdopodobnie *basileis* odpowiedzialni byli nie tylko za życie polityczne i ekonomiczne podległych im grup ludności, ale również sprawowali ważne funkcje religijne. Opisywani w poematach Homera *basileis* bez wątpienia w równym stopniu odpowiadali za składanie ofiar i przestrzeganie rytuału co za np. dowodzenie podległymi im oddziałami[110], jednak brak powszechnej zgody wobec kwestii czy bohaterowie *Iliady* i *Odysei* żyli w VIII, X-IX czy nawet XIII w. p.n.e. uniemożliwia powoływanie się na Homera bez zastrzeżeń[111]. U Homera tytuły *anax* i *basileus* występują obok siebie, pierwszy odnosi się, podobnie jak mykeński *wanax*, do ziemskiego władcy i jest jednocześnie epitetem bóstwa[112], *basileus* natomiast określa poszczególnych herosów oraz grupę wodzów/liderów np. na Itace czy Scherii[113]. Wydaje się jednak, że *basileis* przewodzili rytuałom religijnym we wczesnej epoce żelaza, bez względu na to czy odziedziczyli rytualne prerogatywy mykeńskiego władcy, czy też ich kultowa funkcja wynikała z przemian jakie zaszły w strukturze społecznej.

Prawdopodobnie aż do VIII w. p.n.e. kult w osadach polegał na składaniu ofiar zwierzęcych i organizowaniu ofiarnych uczt, na które *basileis* zapraszali miejscową ludność i arystokrację z jej gośćmi[114]. W tym kontekście siedziby *basileis* stanowić mogły lokalne miejsca kultu dla całej społeczności: rytualne uczty odbywały się w domu władcy, natomiast ofiary składane były na ołtarzu znajdującym się przed siedzibą (np. Tiryns), albo na palenisku znajdującym się wewnątrz domu władcy (np. Unit IV-I, Nichoria[115]). Rytualne znaczenie siedziby władcy tłumaczy zarazem jej podobieństwo z późniejszymi budowlami sakralnymi zarówno w planie jak i w wyposażeniu. W wyniku heroizacji władcy po śmierci jego dawna siedziba mogła

---

[108] J. WHITLEY, *The Social Diversity in Dark Age Greece*, BSA 86, 1991, p. 341-365; DONLAN, *op. cit.*, p. 305 sq.

[109] N. COLDSTREAM, *Geometric Greece*, London 1977, p. 315.

[110] P. CARLIER, *La royauté en Grèce avant Alexandre*, Paris 1984, p. 151-209.

[111] Wielu badaczy przyjmuje, że rzeczywistość przedstawiona w poematach Homera jest amalgamatem elementów mykeńskich, z okresu Wieków Ciemnych i z VIII w. e.g.: T.B.L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer*, London 1958, *passim*; W. TAYLOUR, *The Mycenaeans*, London 1983[2], p. 40-42; G.S. KIRK, *The Homeric Poems as History*, in: CAH, vol. II, 28, 1975, p. 820-850; SNODGRASS, *Dark Age*, p. 384-394. Do zwolenników interpretowania poematów Homera jako obrazów z mykeńskiej przeszłości należą m.in.: M. NILSSON, *Homer and Mycenae*, London 1933, *passim*; J.V. LUCE, *Homer i epoka heroiczna*, Warszawa 1987; CHADWICK, *op. cit.* Postrzeganie poematów Homera jako obrazu Grecji w X, IX czy VIII w. p.n.e. postulują m. in.: M. FINLEY, *The World of Odysseus*, London 1978, *passim*; *IDEM*, *Early Greece. The Bronze Age and Archaic Age*, New York, London 1982, *passim*; O. MURRAY, *Early Greece*, Stanford 1983[2], *passim*; I. MORRIS, *The Use and Abuse of Homer*, ClAnt 5, 1986, p. 81-129.

[112] CHADWICK, *ibidem*, p. 70.

[113] PALAIMA, *op. cit*, p. 123.

[114] F. DE POLIGNAC, *Mediation, Competition, and Sovereignty*, p. 7.

[115] *Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Environment*, W.A. MACDONALD, G.E. RAPP *eds.*, Minneapolis 1972, p. 253-254; *Nichoria III*, p. 29-30.

być także przekształcona w miejsce służące wyłącznie kultowi.

Około VIII w. p.n.e., w okresie intensywnych zmian określanych mianem „greckiego renesansu", wraz z rozwojem *poleis* przy jednoczesnym upadku znaczenia *basileis,* przemianom ulega także dotychczasowa praktyka religijna. Kult w osadach koncentruje się wokół poświęconych poszczególnym bóstwom świątyń, które często wznoszone są na miejscach, lub w pobliżu dawnych siedzib władców z wczesnej epoki żelaza.

Ilustracje:

Fig. 1. Aigeira, budynek A i B. Wg *EGT*, fig. 7.
Fig. 2. Eleusis, kompleks B/B1-3 i mur E 3. Wg *EGT,* fig. 11.
Fig. 3. Eleusis, Święty Dom. Wg *GIA*, fig. 24.
Fig. 4. Heroon z Lefkandi. Wg P.G. Calligas, *Hero-Cult in Early Iron Age Greece*, in: *EGCP,* fig. 1.
Fig. 5. Thermon, Megaron A i B. Wg *EGT,* fig. 14.
Fig. 6. Tiryns, Budynek T. Wg *EGT,* fig. 9 b.

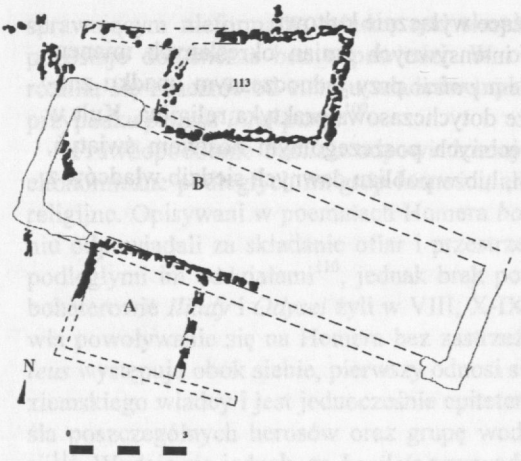

Fig. 1

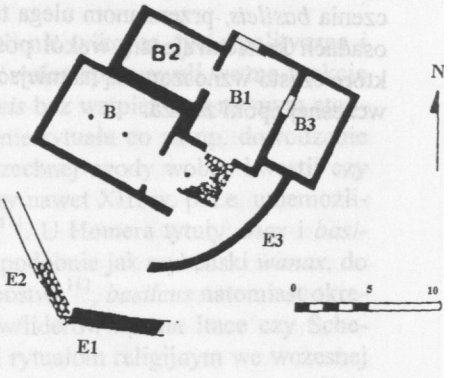

Fig. 2

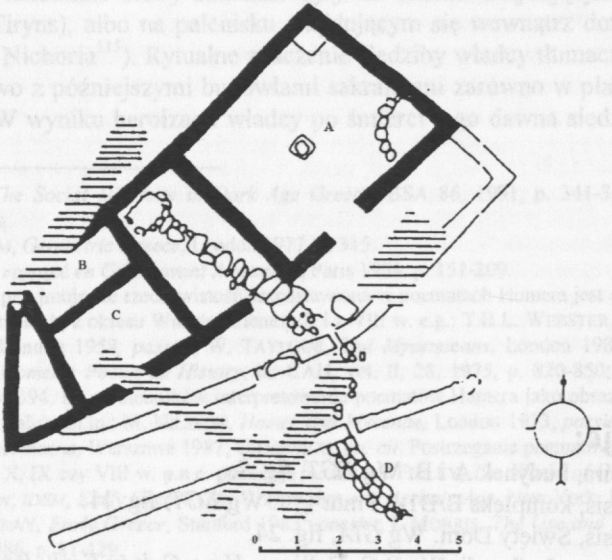

Fig. 3

Fig. 4

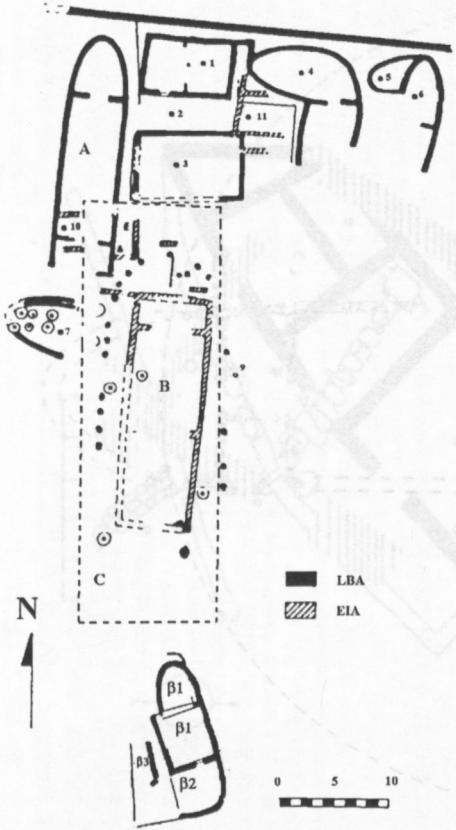
A
B
C
N
LBA
EIA
β1
β1
β2
β3
0
5
10

Fig. 5

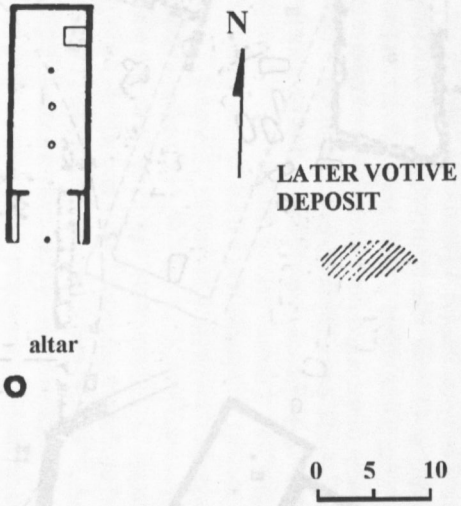
N
LATER VOTIVE DEPOSIT
altar
0
5
10

Fig. 6